

ЖИТЛА КИПЧАКІВ

Дана стаття присвячена архітектурним формам житла у кипчаків. Основною формою жител у яких мешкали кипчаки були тюркські юрти, які були мобільними та перевозились на підводах. У кипчаків також існували стаціонарні форми жител (землянки, зимівники та ізби з срубів). Як і для інших тюркських кочівників, для кипчаків був характерний кочовий спосіб життя. Влітку кипчаки жили у юртах, взимку у стаціонарних зимівниках. У будниках зі зрубів мешкали алани та руси, залежні від кипчаків у XI-XIII ст. Кипчаки почали осідати та жити у будниках зрубів у Угорщині у XIV-XV ст. після поразки від монголів у XIII ст.

Ключові слова: житло, кипчаки, юрта, зимівник, землянки, ізба, кочівництво, седентаризація.

Данная статья посвящена архитектурным формам жилищ у кыпчаков. Основной формой жилищ в которых жили кыпчаки были тюркские юрты, которые были мобильными и перевозились на возах. У кыпчаков существовали стационарные формы жилищ (землянки, зимовники и избы из срубов). Как и для других тюркских кочевников, для кыпчаков был характерен кочевой способ жизни. Летом кыпчаки жили в мобильных юртах, зимой в стационарных зимовниках. В домах из деревянных срубов в XI-XIII в. жили аланы и русы, которые зависели от кыпчаков. Кыпчаки начали оседать и жить в домах из срубов в XIV-XV вв. в Венгрии после поражения от монголов.

Ключевые слова: житилища, кыпчаки, юрта, зимовник, землянки, изба, кочевничество, оседание.

This article is dedicated to the architectural forms of Qipchaq dwellings. The main form of dwellings in which they lived Qipchaqs were Turkic yurta, that were mobile and transported on the carts (vagons). In Qipchaq socium have existed stationary forms of dwellings (dugouts, zimovniki (kishlag), and izba's (cottages)). Qipchaks were nomads like other Turkic nomads. Qipchaqs lived in mobile yurta's in summer. They lived sedentary life in zimovniki in winter. Alans and Ruses, who were dependent on the Qipchaqs, lived sedenary life in houses made of wood in XI-XIII century. Qipchaqs began to live sedentary life in Hungary in the XIV - XV centuries, after the defeat by Mongols in XIIIth century.

Key-words: dwelling, Qipchaqs, yurta, kishlags, dugouts, izba, nomadic way of life, sedentarization.

Одним із найбільш цікавих питань історії кочівників є історія їх матеріальної культури. Одним з досі малодосліджених питань є питання житла, а між іншим житло було важливим чинником у соціальній історії кипчаків, оскільки було однією з структур повсякденості. Розвиток житла у кочівників вивчали І. Харузін та В. Ванштейн¹. При

дослідженні цього питання необхідно використовувати порівняльно-історичні дослідження. Для того щоб усвідомити якими були житла кипчаків необхідно зрозуміти вигляд житла інших кочівників та простежити еволюцію архітектурних форм житла кочівників.

Стосовно самого житла, то воно як правило являло собою юрту. Найбільш примітивним і раннім видом житла був шалаш. Шалаш являв собою кілька дерев'яних жердин, котрий був вкритий шкірами тварин. Це було як літнє так і зимове житло. Схожі на шалаші конічні юрти були стаціонарними. Жердин у такій юрті було 10-14. Жердини, що у шалаші, що у конічній юрті, складали каркас житла. Були юрти виготовлені з берести. Берестяна юрта та шалаш були характерні для напівосілих тюрків. На відміну від шалашів тюркська юрта вкривалася повстю. Також для каркасу могли використовували решетчасті юрти. Повсть вироблялася з хутра вівця. Шалаші у тюрків називалися аблайча. Нагорі залишали отвір для диму. Жердини вставлялись у спеціально пристосоване коло – чангарак. Жердини кріпились за допомогою кола звитого з прутів. Шалаші були характерні для ранніх кочівників західноєвразійських степів – скифів, сарматів, усунів та хунну. Вони були різної форми – конічної, пірамідально-обрізаної, напівсферичні. Шалаші були характерні для іраномовних кочівників, а також для хунну та гуннів. Шалаші напівсферичної форми були найбільш схожі на юрти і були зафіксовані у хунну. Шалаші могли бути перевезені на підводі і виглядали як кібітка. У скифів було три основних жердини. Подібний на юрту куполоподібний шалаш зафіксований у хунну. З появою тюркської юрти шалаш як архітектурна форма став для тюркських кочівників неактуальним. Проте у тюркських кочівників мали існувати перехідні форми від шалаша до юрти. Наявність його зафіксована у мініатюрах Радзивілівського літопису. У кипчаків існував тип житла перехідний від хуннського напівсферичного шалаша з плетеним остовом до юрти. Він був зображений на мініатюрі Радзивілівського літопису. За конструкцією він являв собою остов з циліндричних плетених стін, конічну стіну з жердей, яка завершалася димовим отвором з сферичним перекриттям із

зігнутих планок. Отвір для світла та диму міг перекриватися повстяною завісою².

Решетчаста юрта або кібітка була іншим типом житла ніж шалаші. Ці юрти були набагато більш просторими ніж конічні юрти. Проте так звана тюркська юрта набула поширення з середини I тис. Цей тип пов'язаний із євразійським степом та тюркською традицією. Юрт не зафіксовано у гірських іраномовних кочівників Ірану та Афганістану, котрі продовжували використовувати намети та шалаші. Юрта складалася з нижньої вертикальної стінки та самостійної верхньої частини. Нижня частина складалася з решітки, яка могла складатись, була зручною для транспортування і власне тому широко використовувались кочівниками. Решітка складалася з переплетених прутів і жердин. Решітка називалась тюрками кереге (розсувна). Вироблялась вона з тальника. Основу юрти складали з 12-17 пар жердин. При встановлені юрти також застосували багато мотузок – арканів. Решітки в юрті поєдувались за допомогою поясу – баскура. Окремі частини решітки, які вбивались у землю кілочками для більшої стійкості, зв'язувались у верхній частині баскуром, завдяки чому решітка набувала колоподібної форми. Решітки складалася з 16-19 ланок. Юрту покривали кошмами (войлоками), які надягали на остов юрти – кереге. Багаті мали юрти з білого войлока. Юрти бідняків мали темний колір. Всередині юрти знаходились заглиблення для вогнища, килими, кошми, ліжка, шкіряні мішки. Вихід з кібітки був закритий дверною завісою з повсті. Нагорі був димовий отвір. Існувала спеціальна завіса, яка закривала обруч світлодимового отвору. На зиму низ юрти обладували широким поясом з повсті³.

У "Худуд ал-Алам" вказано, що кімаки мешкають у помешканнях з повсті. Ісхак б. ал-Хусайні згадував про землянки у яких жили кімаки. Тамім б. Бахр згадував про ставку кімаків, але вказував, що навколо неї є поселення та оброблювані землі⁴. Ібн Ййас, Ібн Сайїд та Ібн ал-Варді згадували про

наявність міст у кімаків. Свідчення про міста у кімаків зустрічаються у достатньо пізніх джерелах. Сучасники ж характеризували кімаків як кочівників. Анонімний перський географ вказував, що хакан перебуває в Намакії тільки влітку. Гардізі вказував, що кімаки живуть у наметах⁵. Тахір ал-Марвазі вказував, що кімаки це народ який не має ні поселень, ні домів, а тільки кочує та має землянки⁶. Щоб дійти якихось висновків необхідно залучити дані археології. У Центральному Казахстані були знайдені мури з цегли-сирцю, тростини та дерну. Абу Дулаф, повідомляючи про огузьке місто-ставку, інформував сучасників про спорудження будівель з цих же матеріалів. Багато стаціонарних поселень було відкрито у Жетису між озерами Балхаш та Алаколь і горами Алтаю. Поселення цього регіону були різноманітними. Це міста, поселення, ставки та караван-сараї. Більша частина міст була локалізована у верхніх течіях річок Каратал, Аксу, Лепси. У Алакольській котловині також знайдені стаціонарні поселення. Вони локалізовані по річці Тентек та його притокам⁷. Опис кімацьких міст у ал-Ідрісі має багато неймовірних деталей. У його оповіді згадано про великі лани та про великий розмір кімацьких міст. Багато з них описані за шаблоном. З іншого боку опис кімаків тільки як кочівників також був шаблонним. Прибічники поширення осілости у кочівників мають критично ставитись до свідчень ал-Ідрісі, а противники цього підходу мають перевіряти дані Гардізі, Тахіра ал-Марвазі та анонімного перського географа⁸. Безумовно зиму кочівники мали проводити у стаціонарних землянках та зимівниках.

Проста конструкція юрти дозволяла приблизно за годину розібрати її. Ібн Фадлан згадував про житло огузів з шерсті та повсті, у булгар були куполоподібні будинки, котрі насправді були так званими юртами. А. Ковалевський так і перекладав назву житла у огузів. За свідченнями автора "Худуд ал-Алам" булгари мешкали у наметах та повстяних юртах. Булгари-язичники були

кочівниками. Середньовічні джерела змальовували житло кочівників як помешкання вкрите повстю на дерев'яному острові. Округлий купол у тюркських юрт набув поширення у XI-XII ст. тобто у епоху кипчацької експансії. Житло кипчаків, що найбільш часто зображувалось на мініатюрах Радзивілівського літопису, зображене на підводах і мало форму юрти. У слов'янських літописах вони називалися вежами. Вони названі по імені їх власників – „вежы Козины...Беглюковы вежы"⁹. Житло кипчаків та більш пізніх кочівників – татар перевозилось на арбі (підводі)¹⁰. Засобами пересування звичайно були коні, верблюди, бики, котрі впрягались в упряжку для пересування підвод. Підвода зазвичай мала два або чотири колеса. Під час зупинки підводи ставились у формі кола. Сучасники згадували про кипчаків, як про людей, котрі жили у постяних юртах та на підводах. Підводи у монголів були схожі на кипчацькі і мали назву гер¹¹.

У печенігів перський анонімний географ згадував помешкання з повсті (юрти) та намети. У Костянтина Багрянородного були неясні вказівки на фортеці печенігів. Ймовірно мова йде про поселення залежного від печенігів населення, а не про самих кочових печенігів. Тахір ал-Марвазі просто згадував їх як кочівників. У латинських джерелах помешкання печенігів називалися *tabernacula* (помешкання) та *castra* (табір). Гардізі вказував, що печеніги живуть у наметах. У Худуд ал-Алам житла огузів згадані як помешкання з повсті. Стосовно огузів, то про те, що їх помешкання у Саксіні являють собою намети, також повідомляв ал-Гарнаті. Ібн Баттута повідомляв, що кочівники-татари називали своє помешкання арбами (підводами) та описував пересувні табори кочівників. Вони йому уявлялись як міста на колесах. До підвод впрягався кінь. Він тягнув підводу за дерев'яні дишла. На возі знаходився намет, який був зроблений з жердей пов'язаних між собою арканами та пасками. Каркас арби обтягували повстю. Помешкання кипчаків

мали кілька видів. Кібітки схожі на вулик не переносились і ставились на землі. Ймовірно такий тип помешкань був описаний вище як перехідний тип від куполоподібного шалаша до юрти. Були кібітки, які ставились на підводах. Такі помешкання кипчаків багато разів зображувались на мініатюрах Радзивілівського літопису і називались "вежы". Був і зимівник виготовлений з дошок та бревен. Вірогідно цей тип помешкань виник у кипчаків під впливом русів. Не випадково у "Кодекс Куманікус" потрапило слов'янське слово "ізба". Зимівники були стаціонарними помешканнями, тому що природні умови західноєвразійських степів не давали можливості для кочування протягом цілого року¹².

Житла кочівників часто знаходились на підводах. Марко Поло згадував про криту кібітку у монголів. Плано Карпіні згадував про кібітки на колесах. Рубрук вказував, що кібітки складались з плетня, а їх верхня частина вкривалась кошмами. Звичай перевозити житла на підводах зафіксував Геродот у скифів. У пізніх кочівників зафіксували подібні звичаї у татар та ногайців. За описом Броневського стосовно помешкань татар та ногайців, верхня частина юрти була круглою (кібітки), арби були плетені з іви. Табори тюрків складались з 50-80 юрт. Табори називались айлами (аулами) чи більш правильно кишлагом та джайляу (зимові та літні місця). У грузинських джерелах вони дістали відповідні назви – сазамтро (зимове місце) та сазапхуло (літнє місце). Про зимові та літні стоянки у кімаків згадував ал-Масуді. Юрти кипчаків виготовлялись з повсті та деревини (жердин та прутів). Вони виглядали як намети. Юрти були невеликими або великими. Перші розбирались, рехтувались і перевозились на тваринах, а інші транспортувались на підводах. Розмір юрти залежав від багатства її господаря. Чоловік мігрував разом зі своєю родиною. На підводах кочівники везли з собою все своє майно¹³.

Варто зауважити, що мало які кочівники могли дозволити собі кочувати цілий рік. Цікаво, що авари під час зими мешкали у напівземлянках, а у теплу частину року кочували у юртоподібних спорудах, які легко переносились з місця на місце. У більш пізній час внаслідок метисації зі слов'янами авари почали будувати стаціонарні поселення з будинків-хат. Пізніше авари почали будувати будинки та переходити до осілости¹⁴. Деякі дані збереглись про житла кочових маляр. У "Худуд ал-Алам" та у описі тюрків у Гардізі питання їх помешкань обійдене стороною. Маляри зображені кочівниками. Ібн Русте ж повідомляв, що маляри мешкали у наметах. Ймовірно так він називав угорські юрти. Ал-Бакрі ж повідомляв, що маляри живуть у шалашах та наметах. Можливо у маляр існував куполоподібний шалаш. Тахір ал-Марвазі повідомляв, що маляри живуть у наметах. Як і Ібн Русте він згадував про землеробство у маляр. Коли ж угорці переселилися на територію Алфьолду вони порівняно швидко перейшли до осілости. Від самого початку їх економіка включала і землеробство і скотарство. Ассимілюючи слов'ян у етнічному відношенні, угорці між іншим перейняли їх землеробський господарський тип. Угорці споруджували земляні форти, які називали вбг (vbgosok) і подібно до пізніх аварів оточували його ровом. Військові табори перетворювались на села з будинками з зрубів. Таким чином регіональна специфіка перебування кочівників у Алфьолді примушувала їх переходити до осілости¹⁵.

Маємо відзначити, що навіть у європейських гунів Аттіла наказав розбудувати місто з стаціонарними будівлями. Будівлі були споруджені з дерева, а Аттіла запозичив від римлян звичай споруджувати бані. Дерев'яні бревенчаті споруди серед гунів часів Аттіли були зафіксовані Приском Панійським. Вони були побудовані спеціально для аристократії гунів та їх союзників. Гунни у будівництві наслідували здебільшого германські зразки.

Вирогідно їх будинки й були споруджені германцями та слов'янами, оскільки складно уявити, що гуни настільки швидко осіли. Поселення описане Пріском швидше за все було зимівлею гунів, оскільки вони продовжували бути кочівниками, про що свідчать археологічні матеріали. Варто зазначити, що коли гуни з'явилися у Європі, спорудження стаціонарних поселень не було для них характерним. Самі гуни ще за часів Амміана Марцелліна були типовими кочівниками. Проте його свідчення про те, що гуни не мають бодай шалаша складно сприймати серйозно. Він вказував, що гуни не знають де їх Батьківщина. Це перебільшення, оскільки для тих же кипчаків було святом поняття Батьківщина. Той же кипчацький хан Отрок повернувся з Грузії для того щоб відвоювати у Каспичів колишні рідні кочів'я Шаруканідів. Для кочівників Батьківщиною були їх кочів'я. Той же шаньюй Моде відзначав цінність земель для хунну. При цьому варто врахувати, що гунів Амміан Марцеллін описав за зразком по якому греки описували скифів. Римське протиставлялося варварському тобто германському та гунському. О. Менчен-Хелфен не сумнівається у тому, що у гунів були житла. Види житла він характеризує як укриття, хати та намети з повсті. Про намети згадував Пріск Панійський та Йордан. У гунів подібно до хунну мали бути куполоподібні шалаші, які перевозились на підводах та віддалено нагадували юрти. Зрозуміло, що сліди від таких поселень не фіксувались археологічно. Свіченням присутності гунів були поховання та казани¹⁶.

Стосовно булгар та хозар середини I тис. н.е. У них існували зимівники, які являли собою військові табори. Одним з них був Верхній Чир-юрт. Від цих зимівників залишались археологічні сліди – у поймах річок знаходились юртоподібні помешкання, які заглиблювались у землю, що може свідчити, що вони були стаціонарними. Від поселень залишався культурний прошарок у вигляді кераміки. Ібн Русте наприклад

описував булгар вже як землеробів. Ал-Бакрі вказував, що вони мають помешкання, не вказуючи на їх архітектурну форму¹⁷. Перехід булгар та хозар до осілости був зумовлений військовими поразками та зміною ідеології. Міста (у європейському розумінні цього слова) з'явилися у Хозарському каганаті при зміні релігії (при прийнятті хозарською аристократією іудаїзму). Поява ж поселень у булгар було зумовлені неможливістю вести кочовий спосіб життя після поразки від хозар у нових умовах Волзької та Дунайської Булгаріях, подібно до того як алани після поразки від гунів перейшли до осілости на Північному Кавказі. Булгари мали місто Пліска, подібно на хрінги авар. Зрозуміло, що до седентеризації у булгар були зимівники з юртоподібними житлами¹⁸. Подібна ситуація спостерігалась і у хозар. Спочатку їх поселення являли собою ніщо інше як військові табори. Після поразок від арабів хозари поступово почали переходити до осілости. Анонімний перський географ згадував про їхні міста оточені мурами. Ал-Бакрі розповідав про те, що у хозар є міста. Разом з тим, і у переписці кагана Йосипа з Хасдаєм б. Шапрутом та у Ібн Русте згадувалось, що хозари живуть у місті взимку, а у теплу частину року кочують. Інформація Тахіра ал-Марвазі підтверджує реальність перекочівок хозар у теплу пору року¹⁹.

Для кочівників західноєвразійських степів у епоху Середньовіччя, котрі зазнавали тиску з боку осілих сусідів або для тюрків у Сибіру, було природнім переходити до осілости та споруджувати стаціонарні будинки. Для сибірських тюрк було характерно стаціонарне житло у формі юрти зроблене з дерева і маюче отвір згори. Осідаючи, кочівники могли залишати для своїх постійних жител форму решетчастих юрт. У кримських татар, ногайців, казахів були плетені житла (мазанки). Каркас житла складався з плетених прутів, гора ж робилась з глини і була пласкою. Житло мало вікно та димар. Існували також землянки, які були як

наполовину вриті у землю, так і надземними. Стіни у кочівників як правило виготовлялись з дерна. На високих місцях стіни виготовлялись з глини. Землянки служили коморами, хлівами, житлом для робочих. Гора виготовлялась з липових жердин та тростини. Зруби зустрічались у осілих тюрків. Йакут ал-Хамаві описав житло волзьких булгар, які вже прийняли іслам. Їх будинки вже не являли собою юрти, а вироблялися зі срубів дерев. Арабський географ згадував і міста булгар. Загалом у булгар існувало кілька десятків стаціонарних поселень. Міста зазвичай ще будувалися з каменю. Стаціонарні поселення існували й у прийнявчих іслам огузів, котрі називалися туркменами²⁰.

Арабські хроністи згадували про землянки у кімаків. Стосовно складних архітектурних форм у степах, то вони пов'язані з так званими "градами" кипчаків. У слов'янських літописах вони названі Баліном, Сугровом та Шаруканю (Осенево). Їх можливо порівняти з фортецями печенігів. У грузинській хроніці ж згадано місто Севінч. У цих стаціонарних поселеннях з домами з саману та глини мешкали не самі кипчаки, а залежне від них аланське та слов'янське населення. Зазвичай назва міста у східноєвропейських степах походила від імені кочового вождя, котрий володів ним. Балін це виключення і до того ж спотворення тюркського найменування міста – балик. Перехід кипчаків до життя у будинках з цегли та дерева у селах це вже XIV-XV ст. і відбулося це на території кипчацьких поселень у Угорщині. Села як правило виникали на місці таборів. Найменування цих поселень вказує на їх кочове минуле. Термін Szóllósa позначав табір, Ыйсе – резиденцію, піре – людей, а һбазім або землю. Ці терміни часто зустрічались в топонімії Угорщини – Türtelszóllós, Bagdasъйсе, Alonnyре, Bugachbза²¹.

Отже, провівши дослідження ми дійшли наступних висновків: Помешкання кипчаків були типовими для своєї доби. Житло було

кількох видів. Найбільш типові для кочівників кипчацькі "вежи" являли собою кібітки. Це типові кочівницькі юрти тюркського типу, які були також характерні і для більш ранніх кочівників (булгар, угорців, огузів, печенігів). Вони складались з двох частин – решетчатого остову з переплетених патиків та гори яка складалась з жердей. На остов юрти натягали повсть. Багаті юрти були білими, бідні як правило темних кольорів. Стаціонарні будівлі у вигляді зрубів були властиві залежному населенню з полонених русів та залежних алан. Цей тип називався ізбами. Стосовно будинків схожих на вулик це був перехідний тип від гуннських конусоподібних шалашів до тюркських юрт. Він мав плетений остов. Зимівлі кочівників мали являти собою землянки. Поява споруд з дерев'яних срубів була характерна для залежного від кочівників населення у IX-XIII ст. або для осівших кочівників поза межами західноєвропейських степів.

Посилання:

- 1 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – СПб., 1896; Вайнштейн В.И. Мир кочевников Центра Азии. – М., 1991.
- 2 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – С. 4-19; Вайнштейн В.И. Мир кочевников Центра Азии. – С.15-18, 44-49, 57
- 3 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – С. 21-39; Вайнштейн В.И. Мир кочевников Центра Азии. – С. 14, 23-28, 50-56
- 4 Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – А.-А., 1972. – С. 98; Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London, 1937. – Глава 18 – <http://odnapllyazyk.narod.ru/kimak.htm>
- 5 Извлечение из сочинения Гардизи "Зайн ал-ахбар". Приложение к "Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг." // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М. 1973 // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/framesetext_1.htm; Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London,

1937. – Глава 18; Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – С. 104-105
- 6 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – С. 104
- 7 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – С. 99-101
- 8 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – С. 101-104
- ⁹ Вайнштейн В.И. Мир кочевников Центра Азии. – С. 50-56; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу [Переводы и комментарии А. П. Ковалевского] Под редакцией И. Ю. Крачковского. – М.-Л., 1939. <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/fadlan.htm>; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century – Leiden-Boston, 2009. – P. 211-212; Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – М., 1962. Стб. 255, 260, 266, 284, 532, 640, 673; Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 АН. – 982 А. D. — Глава 51
- 10 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – С. 39-40
- ¹¹ Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А. – М., 1986. – Глава LXV <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm> ; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century – P. 219-221; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj-Napoca, 2003. – P. 222; Вайнштейн В.И. Мир кочевников Центра Азии. – С. 57-58
- ¹² Клари Робер де. Завоевание Константинополя – Глава LXV; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century – P. 219-221; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – P. 222; Tryjarski E. Piecingowie // Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie Europejsci, Protobuigarzy, Chazarowie, Piecingowie. – Wroclaw, 1975. – S. 535, 538-540; Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 АН. – 982 А. D. – Главы 19, 47 – <http://odnap11yazyk.narod.ru/guz.htm>, <http://odnap11yazyk.narod.ru/hudud4749.htm>; Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.) / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайт. – М., 1971. – <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameText1.htm>; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1991. – http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text37.phtml?id=6396 Глава 37; Тахир Марвази. Природа животных // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 707-708
- 13 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – С. 41-53; Анчабадзе З.В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 121, 125; ал-Масуди. Книга извещения и прославления // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006. – С. 711
- 14 Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С. 46-48; Лукина С.Г. Авары: путь в Европу. – Ижевск, 2009. – С. 78, 146-147
- ¹⁵ Хвольсон Д.А. Известия о Хозарах, Бургасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах Абу-Али Ахмеда бен Омара Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века по рукописи Британского музея. – СПб., 1869. – Глава 4. – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm; Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 32. – Приложение № 2. – СПб., 1873. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frameText.htm>; Тахир Марвази. Природа животных – С. 708; Wolf M. 10th-11th settlements // Hungarian Archeology at the turn of the Millennium. – Budapest, 2003. – P. 326-331
- ¹⁶ Томпсон Э.А. Гунны. Грозные воины степей. – М., 2008. – С. 204; Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху // Гумилев Л.Н. История народа хунну. – Кн. 2. // Сочинения. – Т. 10. – М., 1998. – С. 382; Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – С. 18-22, 44-46; Ипатьевская летопись Стб. 716; Иордан. Гетика. О происхождении и деяниях гетов. – М., 2001. – <http://www.krotov.info/acts/06/iordan/iordan04.html>; Маенхен-Хелфен О. Мир гуннов. Принстон. – С. 224-225 <http://www.mirzayanov.com/images/mirgunnovfinal.pdf>
- ¹⁷ Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. – С. 48-55; Хвольсон Д.А. Известия о Хозарах, Бургасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. – Глава 3 – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text3.htm; Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frameText.htm>
- 18 Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. С. 87-96, 101-112
- ¹⁹ Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frameText.htm> ; Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Kokovcov/frameText4.htm>; Хвольсон Д.А. Известия о Хозарах, Бургасах, Болгарах, Мадьярах, Славянах и Руссах. – Глава 1 – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text1.htm; Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 АН. – 982 А. D. – Глава 50; Ибн Русте. Книга драгоценных ожерелий // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 701; Тахир Марвази. Природа животных – С.

- 708; Ал-Истахри – Ибн Хаукаль. Книга путей и государств // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 747; Китабакам ал-Марджан // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006. – С. 762; Артамонов М.И. История хазар – 2-е изд. – СПб., 2001. – С. 249, 254-256, 259-260, 285-288, 291, 298, 302-309, 315-317; Гмыря Л. Тюркские народы Северного Кавказа // История татар. – Т.2: Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 68; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. – М., 1990. – С. 122-134; Golden P.V. Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of Khazars. – Vol. 1 – Budapest, 1980. – P. 221-224, 234-237; ал-Масуди. Книга извещения и прославления – С. 711-712
- 20 Харузин И.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – С. 58-62, 70-74, 76-97; Йакут ал-Хамави. Словарь стран // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006 – С. 806-807; Хузин Ф. Булгарские города и проблемы их происхождения // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 152-154, 156-158, 160-162; Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии – С. 74-77, 126-127, 134, 137, 143, 146-147, 161, 252-253; Golden P.V. The migrations of the Opuz // Archivum Ottomanicarum. – Vol. 4 – Wiesbaden, 1972. – P. 56
- 21 Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам – С. 104 ; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century – P. 211-212; Ипатьевская летопись. – Стб. 255, 260, 266, 284, 532, 640, 673; Бубенок О. Б. “и города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров...” // Східний світ. – №1. – К., 2009. – С. 26-39; Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. – Budapest, 1989. – P. 111-112, 114-119; Константин Багрянородный. Обуправлении империей – Глава 37.